

שירת רחל

ספר חדש ורב רובדי מציג את דמותה הנשכחת של רחל מורפורגו ואת שירתה המורכבת והמרתקת. הדגשת יתר של חדשנותה על רקע התקופה שבה חייתה אינה מעיבה על איכות הספר ועל עומקו | ימימה חובב

אישיותה, שירתה והגותה של רחל מורפורגו אינם מתפרשים כפשוטם. מכנה משותף לכל תחומי אישיותה ויצירתה הוא ריבוי הרבדים, כאשר את האמירה המשמעותית ואת הזהות האוטנטית ניתן לגלות דווקא ברובד הנסתר. רובד זה סותר פעמים רבות את הופעתה החיצונית של המשוררת ואת הרובד הגלוי של שיריה, ולכן הכרתו והבנתו מושגים רק באמצעות מתודות של פענוח, ממש על דרך פענוח החידות שבהן הרבתה מורפורגו לעסוק (עמ' 366).

הספר על רחל מורפורגו, בעקבות דמותה כפולת הפנים, מתנהל אפוא בשני רבדים: הרובד המבקש להכירה באמצעות הצגת הפן הגלוי של סיפור חייה ושל יצירתה, והרובד המבקש להבינה – לפענח את חידת אישיותה, את שירתה ואת הגותה – שלו מוקדשים שלושה מחלקי הספר. חלק נוסף מגיש לקורא מהדורה מוערת ומבוארת של שיריה ומכתביה של רחל מורפורגו, והתוצאה היא ספר רחב ידיעה, מעמיק ורב עניין על דמות מרתקת.

משכילה עבריה

רחל נולדה ב-1790 בעיר הנמל והמסחר האיטלקית טריאסטה, וכהן מיטיבה להקדים לסיפור חייה ניתוח מפורט

ל בן הדוד המהולל, אינני מאחרת בתשובתי במכתבי זה, אך מעט ביכולתי לעזור לך, מאחר שאפילו לא ידעתי על קיומו של תולדות יצחק, וגם אין לי כל ידע על יצירה זו. אך למרות זאת אומר לך כמה מלות סברה, אולם כדי שאבין את החידה הייתי צריכה להכירה (עמ' 540).

במלים אלו פתחה רחל מורפורגו בשנת 1838 מכתב לבן דודה האהוב שמואל דוד לוצאטו, הלוא הוא שד"ל (1800-1865), איש חכמת ישראל, פרשן המקרא, המשורר, הפילוסוף והחוקר היהודי איטלקי הידוע. רחל עצמה אמנם לא זכתה לפרסום כמו בן דודה, אך גם היא הייתה אישה ידועה למדי ואף זכתה לתואר המכובד 'המשוררת העבריה הראשונה'. את העוול שעשה המחקר, שלא הקדיש לה עד היום את המקום הראוי לה, מבקש לתקן ספרה עב הכרס של חוקרת הספרות טובה כהן, המוקדש כולו לדמותה של רחל מורפורגו.

במכתב הנזכר משיבה רחל לשד"ל על בקשתו לסייע לו בפירוש עניינים מתוך ספרו של סבה יצחק לוצאטו, 'תולדות יצחק'. דבריה של רחל, כי כדי להבין את החידה יש קודם לכן להכירה, יכולים בדיעבד להתפרש גם כמפתח להבנת דמותה שלה, כפי שסיכמה אותה כהן:

עוגב נאלם

חייה ויצירתה של המשוררת העבריה איטלקיה רחל מורפורגו

טובה כהן

כרמל, תשע"א, 626 עמ'

הסוחר יעקב מורפורגו שהיה צעיר ממנה בשנה. על חייהם המשותפים ידוע מעט מאוד. על אף ההתנגדות הראשונית של הוריה לנישואים, בני הזוג המשיכו לגור במחיצתם במשך עשרות השנים הבאות. נולדו להם שלושה בנים ובת, אך כנראה שאף אחד מהילדים לא התחתן בעצמו. טובה כהן משערת כי הבית היה דל בספרים, וכי בשנים הבאות לא מצאה רחל את הפנאי ואת הפניות הנפשית לעסוק בלימוד וביצירה. כהן גם משערת כי אישה של רחל ובניה לא העריכו את עיסוקיה הרוחניים, וגם עובדה זו הקשתה עליה לפתח את עולמה הפנימי.

עם זאת, יצירתיותה של רחל פרצה לבסוף. היא החלה לכתוב שירים כבר בגיל 18, ועל אף שבשנים של עיצוב משפחתה היא מייעטה לכתוב, היא שבה לכתובה בשלב מאוחר יותר של חייה. שד"ל הוא זה שהביא לפרסום שיריה של רחל. ב-1847 החל לשלוח את השירים שקיבל ממנה שנים רבות קודם לכן לכתב העת העברי משכילי 'כוכבי יצחק', והשירים זכו לשבחים רבים, ובין השאר גם לשיירי שבח לאישה המשוררת יוצאת הדופן. שיריה של רחל ששרדו – כחמישים במספר – יצאו לאור פעמיים מקובצים בספר. יצחק חיים קסטיליוני הוציא לאור בקרקוב ב-1890 קובץ בשם 'עוגב רחל – שירים ואגרות' – שהוא גם המקור לשם ספרה של כהן; וישראל זמורה הוציא את הקובץ לאור בשנת בתל אביב בתש"ג (1943). פרסום שיריה של רחל בחייה הכניס אותה במידה כזו או אחרת לחוג המשכילים העברים בני התקופה, ועם חלקם יצרה קשרי מכתבים. בשנות חייה האחרונות נאלצה רחל להתמודד עם בגידת הגוף. היא לקתה כנראה בשבץ, אך הוסיפה להיאחז בכוחות הנפש והמחשבה שעוד נותרו בה, והמשיכה לכתוב שירים אחדים גם בסוף חייה. היא הלכה לעולמה בגיל 81, שנחשב מופלג למדי באותם ימים. אין

קרבה משפחתית שהולידה קרבת נפש גדולה. רחל מורפורגו ושמואל דוד לוצאטו

באופן חריג, אך לא בלתי מצוי במשפחות מן האליטה, זכתה גם הבת רחל בהשכלה תורנית

עמו מסכת מגילה וספר ראשית חכמה, ואם אדוני אבי למדה גם כן קצת גמרא (עמ' 91).

סביב הלימוד וההגות המשותפים התפתחו יחסים קרובים בין בני הדודים רחל ושמואל דוד, ואלה נמשכו לאורך עשרות שנים. במערכת קשריה עם בן הדוד הידוע לא חששה רחל מעולם גם לחלוק על עמדותיו בשאלות פילוסופיות על הישארות הנפש, בוויכוחים על מעמד הקבלה – שרחל נתנה אליה (היא אף חוותה חזיון נבואי-לאומי בעצמה) ואילו שד"ל הרציונליסט התרחק ממנה – וגם סביב שאלות צורניות של משקל וחרוזה בשירה.

עמידתה של רחל על שלה באה לידי ביטוי גם בסיפור נישואיה בגיל 29, המאוחר למדי בתקופה ההיא. היא סירבה להינשא למי שהוריה ייעדו לה, והתעקשה להינשא למי שלא נשא חן בעיניהם –

של 'בית הגידול' שלה – יהדות איטליה והעיר טריאסטה על אוירתה המיוחדת – כמי שהשפיע על אישיותה המורכבת של רחל בעתיד. היא הייתה נצר למשפחת לוצאטו המפורסמת, שנודעה בזכות רמח"ל – רבי משה חיים לוצאטו. מצד אביה הייתה נכדת המשורר והרופא יצחק לוצאטו, שאחיו המשורר והרופא אפרים לוצאטו היה אף מפורסם ממנו, ומצד אמה הייתה דודניתו של שד"ל, שעם משפחתו גרה משפחת רחל בילדותם בבית משותף. הוריה של רחל אמנם עסקו במלאכה ובמסחר, אך ביתם עודד השכלה ולמדנות והזדהה עם האליטיזם התרבותי של משפחת לוצאטו. באופן חריג, אך לא בלתי מצוי במשפחות מן האליטה, זכתה גם הבת רחל בהשכלה תורנית, כפי שהעיד עליה בן דודה שד"ל, שהיה צעיר ממנה בעשור:

עד שנת י"ב למדה תורה עם ר' דוד לוצאטו ... ובסוף ימיו הייתה לומדת עמו חובת הלבבות ותנ"ך עם מצודת דוד ומצודת ציון, ואחר כן למדה עם מלמדים אחרים – רש"י ומנורת המאור. ומן שנת י"ד ועד שנת ט"ז היה לה מלמד אחר בתלמוד, ולמדה

יהדות איטליה – ובכללה הקהילה העתיקה בטריאסטה – התאפיינה בפתיחות גדולה לעולם ההשכלה, והייתה מחלוצות השילוב בין תורה למדע לצד יהדות גרמניה. עיר הנמל טריאסטה התאפיינה ברוח קוסמופוליטית, וזו תרמה להתפתחותן של דמויות מרתקות כמו מורפורגו. נמל טריאסטה, המאה ה-19

ועבודות הבית שציפה לשמוע מפי האישה המסורתית. כהן, לעומת זאת, ראתה את הדברים בהקשרם, ופירשה אותם על פי המשך הדברים: "הכיני לך צידה, כי כן כל העדה יכינו להם, לשאת עמהם, מצוות ומעשים לבוא לפני א-לוהים" (שם). ההקשר, כמו גם הרמיזה לדברי יהושע טרם הכניסה לארץ ישראל: הִכִּינוּ לָכֶם צִידָה, כִּי בְעוֹד שְׁלֹשֶׁת יָמִים אַתֶּם עֹבְרִים אֶת הַיַּרְדֵּן הַזֶּה לְבֹא לְרִשֶׁת אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' א-לוֹהֵיכֶם נָתַן לָכֶם לְרִשְׁתָּהּ (יהושע א', י"א), מבהירים את הדברים כקריאתה של המשוררת לעצמה לעזוב את הבלי העולם הזה ולהכין לעצמה צדה רוחנית – מצוות ומעשים טובים – לפני הכניסה לעולם הבא. בראשית הספר מציגה כהן דיון מרתק באשר למידת התקבלותה של רחל

פלא אפוא שהעולם שממנו נפרדה רחל במותה היה שונה תכלית השינוי מזה שגדלה בו. רחל, בת טריאסטה, צמחה באווירה פתוחה ששילבה בין תורה להשכלה, אך הקנתה בכירור את מעמד הבכורה לזו הראשונה. ככל שנקפו השנים הופר האיזון העדין בין התורה להשכלה הכללית. רחל, המשכילה העבריייה, המאמינה ושומרת המצוות, נותרה במובנים רבים שריד לעולם שהיה ואיננו, וגם בכך מתבלטת דמותה בייחודיותה ובמורכבותה.

רחל מבכה על בניה?

כאמור, כהן מתייחסת לשירתה של מורפורגו כשירה דו רובדית; כזו שעל פניה מציגה עמדות פשוטות ומקובלות, אך קריאתה כמעין כתב חידה מאפשרת לדלות ממנה רעיונות סמויים ולעתים חתרניים. בקריאה שטחית נראה כי שיריה של מורפורגו מקבלים את תכתיבי החברה המצפה ממנה להיות 'אישה ראויה', צנועה, כזו היודעת את מקומה המוגדר בחברה. אך למעשה, פענוח שיריה, העמוסים רמזים מתוחכמים ממגוון מקורות קדומים, מעלה תובנות באשר לכוונותיה הסמויות בשירים. לעתים מדובר בביקורת חברתית, לעתים בביקורת על החברה הלא יהודית בת זמנה, אך בעיקר במסרים חתרניים המוחים על המקום השמור לנשים בחברה היהודית – על הדרתן מעולם הלימוד ומקיום חלק נכבד מהמצוות, ועל הזלזול בתכונותיהן וביכולותיהן. בתחכום רב, תוך שליטה מרשימה במקורות לשיריה של רחל ובאופן משכנע על פי רוב חושפת כהן פעם אחר פעם רבדים סמויים בשירים. כך למשל חורזת רחל במכתב לעורך כתב העת 'כוכבי יצחק' דברי פנייה לעצמה: "מה לך עוד לשיר, לכי אצל הסיר" (עמ' 72). דן מירון הבין דברים אלה כהתייחסות לטרדות הבישול

רחל, המשכילה העבריייה, המאמינה ושומרת המצוות, נותרה במונחים רבים שריד לעולם שהיה ואיננו

העסק המשפחתי ולא רעיה יושבת בית כפי שהיה מקובל באותם ימים. הצגה כזו, המדגישה את דחיקתן של נשים מתחומי עשייה שונים בחברה המסורתית יותר מכפי שהייתה באמת, נותנת מקום להבנת החתרנות בשירתה של רחל. אך דומני שהצגה מאוזנת יותר של המציאות ההיסטורית באותם ימים, שבהם נשים לא הודרו לחלוטין מעולם הלימוד וודאי שלא מעולם העסקים, מנטרלת מעט את העוקץ מהצגת המתח שבין העולם החיצון לבין עולמה הפנימי של רחל כפי שזה בא לידי ביטוי בשירתה.

באופן חריף עוד יותר, כהן משערת – על סמך ראיות מעטות וקלושות שניתן להסבירן גם באופן אחר – כי חיי הנישואין של רחל היו אומללים, וכי היא חשה כלואה בביתה, מבודדת וחנוקה. היא גורסת כי הצורך לעסוק בעבודות הבית ובגידול ילדיה גרם לה סבל נפשי ומנע ממנה לעסוק בלימוד וביצירה כפי שרצתה. האמנם קריאה זו של סיפור חייה של רחל מורפורגו הכרחית? האם חוותה רחל בהכרח סתירה כה חדה בין טיפוח עולמה הפנימי לבין חיי המשפחה שלה? אני סבורה כי אין הדבר כך, וכי קריאה כזו עשויה להיות מושפעת מהנחות שמקורן בתפיסת עולם פמיניסטית אנכרוניסטית ולא דווקא בהבנת מציאות חייה של רחל מורפורגו על רקע זמנם.

אמנם בהערות אלה אין כדי לערער על איכותו של הספר. נהפוך הוא. דווקא היותו ספר רציני ומעמיק מאפשרת לקורא לנהל עמו דו שיח, לתהות, לחלוק מדי פעם, ואף להישאר עם שאלות פתוחות להמשך הדין בנושא. ׀

המגלים טפח ומסתירים טפחיים, וגם העובדה שבאופן יחסי מיעטה לכתוב. במאה העשרים זכתה שוב לעדנה מסוימת מצד אברהם שלונסקי ודב סדן, אך דמויות בולטות בעולם הספרות, ובהן יוסף קלוזנר ודן מירון, כתבו עליה באופן מזלזל למדי, וכך קיבעו את מקומה מחוץ לקנון השירה העברית שהתגבש באמצע המאה העשרים. רק בשנים האחרונות, עם שינוי היחס במחקר לתופעת השוליים, ועם השימוש בנקודת מבט פמיניסטית במחקר, השתנה גם היחס לשירתה של רחל מורפורגו.

כהן מביאה דוגמאות מאלפות אחדות לאופן שבו חוקרי ספרות זלזלו בשירתה של מורפורגו משום שלא הבינו את התחכום המצוי בה. הדבר נבע מנקודת מבטם ההגמונית הגברית ומהטיה ערכית אמנם, לטעמי, מתוך רצון לתקן את העיוות שבכתיבתם, חטאה גם כהן מדי פעם בכתיבה מוטה, אך הפעם בשל מחויבות יתר לכתיבה הפמיניסטית. ראשית, היא נוטה – בהתאם לתפיסות הסטראוטיפיות באשר למקומן של נשים בחברה המסורתית – לתאר את החידוש במעשיה של רחל כדרמטי יותר משהיה. אכן, אין ספק כי קיומה של אישה יוצרת, ועוד בעברית, ועוד כזו שפרסמה את שיריה ברבים, היה בבחינת חידוש בחברה היהודית המסורתית, אך דומני שכהן – שאמנם מתייחסת לקיומן של נשים למדניות מעטות נוספות באותה תקופה – מגזימה בהצגתה את עיסוקן של נשים בלימוד כחריג. בדומה לכך היא מציגה את אמה של רחל כדמות חריגה, בהיותה אישה 'משכלת' ודומיננטית בניהול

מורפורגו כמשוררת לאורך הדורות. כאמור, בימייה זכתה רחל לשבחים רבים מבין קוראיה המשכילים, אך שבחים אלה היו מהולים לא פעם בהצגתה כקוריוז, כתופעה יוצאת דופן, כאישה שהיא למעשה 'גבר'. רחל עצמה הגיבה לחלק משבחים אלה בביקורת סמויה, החולקת הן על האופן שבו תפסו מבקריה את המהות הנשית, והן על תפיסתם את התפקיד הראוי לנשים בעולם הרוח.

עם השנים הלכה דמותה של רחל ונדחקה מהשיח המשכילי, ותרמו לכך לא רק היותה אישה, אלא גם מיקומה הגאוגרפי המרוחק ממוקדי ההשכלה במרכז אירופה ובמזרחה, דמותה המורכבת והשונה כל כך מהמודל המשכילי השכיח בהיותה מאמינה ושומרת מצוות, המורכבות של שיריה